

## ORNITONIMLAR SEMANTIKASIDA BIRLAMCHI VA IKKILAMCHI NOMINATSIYA.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8077073>

**M.A.Yigitaliyeva**

*QDPI, o'qituvchi*

### **Annotatsiya.**

*Ushbu maqolada dunyoning lisoniy tasviri mohiyatida dunyoni milliy tarzda tushunish xususiyati aks etadi*

### **Kalit so'zlar.**

*lisoniy, leksik, global, semantik, ideomatik*

Dunyoning lisoniy tasvirning mazmuni va tizimi natijasida bir tomondan, haryoqlamalik (umuminsoniylik ) dan, ikkinchi tomondan, milliy madaniy belgilangan vositalardan shakllanadi. Dunyoning lisoniy tasviri mohiyatida dunyoni milliy tarzda tushunish xususiyati aks etadi. [ 1. 2008: 40]. Dunyoning lisoniy tasviri tarkibida til haryoqlamaligidan tashqari milliy – madaniy komponent mavjud bo'lib, u ma'lum xalqning dunyoni xis qilish xususiyatini dunyoning lisoniy tasvirida mustaxkamlaydi. Dunyoning har bir til tasviri o'z tarkibida haryoqlama va milliy o'ziga xos komponentlarni turlicha nisbati bilan farqlanadi. U yoki bu milliy dunyoning lisoniy tasvirining bunday o'ziga xosligini qiyosiy taxlil natijasida aniqlash mumkin.

Ma'lum bir iqlimda, ma'lum bir xududda yashovchi har bir xalq uni o'rab to'rgan shart –sharoitga moslashadi. Yashashning turli shart-sharoitlari umum e'tirof etgan qadriyatlarining har bir alohida xalqda turlicha uyg'onishiga olib keladi. Shuning uchun " ... biz o'ziga xos milliy narsalarni emas, balki barcha odam va madaniyatga umumiy bo'lgan narsa va tushunchalarning alohida o'zaro munosabatini payqashimiz zarur"[2.1988: 47] . Umuman har bir xalq uchun hayotiy qadriyatlar bir xil, biroq ularning bo'ysunishi farq qiladi. G.D Gachevning fikricha, xalqning milliy qiyofasi, dunyo tasvirini belgilovchi omillardan biri bo'lib u yashab to'rgan tabiat( geografik sharoit, iqlim hayvonot dunyosi, o'simliklar) hisoblanadi. Xalq bularning har biri natijasida ushbu yashab turgan joyi, moddiy madaniyati, fikrlashi, tiliga aniq javob beruvchi o'ziga xos tarixiy yo'li orqali rivojlangan. Xalqlararo aloqaning mavjud murakkabliklari tufayli turli millat madaniyatlarining ta'siri, o'zaro singishi, o'xshab ketishi minimal darajada bo'lgan

va global natijalarga olib kelmagan. XX-XXI asrlarda telekommunikatsiya, Ommaviy axborot vositalari, internet kabi aloqa vositalarning rivojlanishi va tarqalishi orqali madaniyatni, jumladan tillarni, o'zaro qiyoslash jarayoni jadallashdi. Bundan kelib chiqib u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etish, ochish aloxida dolzarblik kasb etadi. Turli xalqlarning dunyo tasvirini o'rganish bizni o'rab to'rgan borliqni o'zimiz qanday ko'rishimiz va qabul qilishimizni yaxshi tushunishga yordam beradi.

Ushbu ishning o'rganish ob'ekti bo'lib ornitonimlar hisoblanadi. Shuning uchun ornitonim ma'noli so'z larni ajratishda asosiy mezon bo'lib semantiklik (ornitonim so'zning yangi ma'nosi, ornitonimning ko'chma ma'nosi ) tanlangan. Asoslanganlik - tilning dastlabki va yasama birliklari orasidagi mazmunli aloqa bo'lib, asoslanganlik yo'q bo'lgan holatda uning mohiyatini dastlabki birlik orqali tushuntirishning iloji bo'lmaydi. "Asoslanganlik" tushunchasi ornitonim larga xos. Oxir- oqibat so'zlar voqelikning predmetlari borasida tushunchalarni anglatadi va shu bilan so'zlar mohiyati anglayotgan fikr predmetlarga murojaat bilan "asoslanadi"[3. 1986: 80]. Meshkov asoslanmaganlik sababini tarkibiy qismlar o'rtasidagi to'g'ridan -to'g'ri mazmunli aloqaning yo'qligi bilan izohlaydi, bu esa ornitonim ma'noli so'zlar tarkibiy qismining belgilangan voqelik predmetlari o'rtasida bunday aloqalar yo'qligining natijasidir. So'zning mohiyati va uning asoslanganligi orasidagi murakkab aloqa ko'pgina mualliflar tomonidan qayd qilinadi. "Qandaydir yasalishda idiomatiklikning turli jixati uning qurilishining asoslanganligini cheklaydi va uni bartaraf qilishi mumkin [ 4.1956: 147]. Asoslangan ornitonim ma'noli so'z gapirilganda leksik (lug'aviy) va tizimiy idiomatiklikni farqlash zarur.

Shunday qilib, lug'aviy idiomativlik tizimiy noidiomatiklik bilan birga davom etishi mumkin. "Ko'pgina ornitonim ma'noli so'zlar tabiatan idiomatik sanaladi va aynan tarjima qilinmaydi, ya'ni haqiqatan biz uni tarjima qilmaymiz, balki ularning tilda mavjud bo'lgan tayyor ekvivalentini keltiramiz[ 5.1967: 123].

Til voqelikning ayrim qismlari ishora qilib, ko'proq u bilan tutashadi. Insonning aks ettiradigan voqelik bilan bog'liq atash jarayonida rivojlanishning ushbu bosqichida ma'lum xalq uchun zarur va muhim bo'lgan ishora qilinayotgan predmetda umumlashuv va ajratish ro'y beradi. "Til belgilari bilan belgilash predmetli , hissiy , faoliyatli " bekor qilinish "jarayonlari va natijalari bilan, ya'ni predmetli , aniq xususiyat va munosabatlarini " bekor qilishning " yakunlari atash belgilari bilan qayd qilinadi, odatda, ularning to'g'ridan- to'g'ri ma'nolarida ko'proq yoki kamroq aynan tarzda belgilangan harakat, ob'ektiv voqelik jarayonlari, insonning sub'ektiv xususiyat va holatlarining vazifalari, tashqi shakli,

predmetni qo'llash usuli, vakili, ob'ekti, vositasi, muxiti va boshqa aniq tavsiflari beriladi" [ Yazkovaya nominatsiya (b) 1977: 20] nomlashning markazida - ijtimoiy topshiriq, predmetning vazifasi yotadi.

Qayd qilish joizki, birlamchi nomlash zamonaviy rivojlangan tillarda kam uchraydigan holatdir. " Ikkilamchi nomlash esa tilga kiritilgan tushunchalarga endi qismlarga ajratilgan va til shakllariga olinganlik orqali, shuningdek , nomlanadiganlarning pragmatik (tashqi bog'lanish) intensiyasi orqali, shuningdek, nomlanadiganlarning pragmatik (tashqi bog'lanish )intensiya orqali, voqeliqqa qarashni aks ettiradi. Ikqilamchi nomlanishning ushbu jixati leksikonning idiomatikligini tashkil qilib, ikkilamchi nomlanish jarayonida shakllangan lug'aviy mohiyatlarda tildan tashqari kontinuumning tilga xos o'zgartirilishini yuzaga keltiradi " [ Yazikovaya nominatsiya (a) 1977:221]. Ikkilamchi nomlanishda xususiyati hisoblanadi. Idiomatik so'z yasalişini bilvosita nomlash doirasida ko'rish zarur. Chunki bunday so'zlarning asoslanganligi ularning lug'aviy ma'nosidan tashqaridagi narsa orqali yuzaga kelgan. Ikkilamchi nomlanish holatida to'rtta tarkibiy qism mavjud: voqelik - uning aksining tushunchali- tilli shakli - til shaklining ilgarigi tizmiy -semantik mohiyati - uning ikkilamchi nomlanishi vazifasidagi til shaklidir. "Yangi"so'zda uchinchi tarkibiy qism bo'lmaganligi sababli qayta anglashda "sakraş" hosil bo'ladi.

Agar alohida olib qaralgan so'zlar insonning predmetli va anglash faoliyati sohasida uning e'tibori to'xtatganligidan dalolat bersa, alohida olingan ornitonim ma'noli so'zlar esa yangi ma'no anglatuvchi holat bilan bog'langan yoki taqqoslanganlikdan dalolat beradi. Mana shu erda turli ko'rinishda umumiy belgilarning mavxumlashuvi hamda ayrim holatlarning o'xshashlik yoki yaqinligini tushunish va ularni taqqoslash mavjud. Ushbu jarayonning turli jixatlari ayniqsa so'z yasalişini sohasida sezilarli bo'lib, bu erda turli so'z yasovchi vositalardan foydalanish nomlanishning sermazmun yo'nalishiga urg'u beradi.

Ornitonim so'zning yangi ma'nolarini yasovchi modellarning farqi, turli tillarda alohida modellarning katta yoki kichik qo'llanilishi dunyoqarashning, ya'ni o'rab turgan voqelikning qabul qilinishi farqi bilan belgilangan degan fikrlar mavjud. Turli tillar boshqa tillardan o'zlashganlarga turli darajada beriluvchandir. Bu jarayon esa semantik so'z yasalişiga bevosita ta'sir qiladi. Xorijiy tillarni rad etish tilning o'z vositalari hisobiga semantik so'z yasash jarayonini faollashtiradi, nomlash usuli sifatida idiomatik so'z yasalişidan foydalanilgan holatdagina turli tillarda voqelikning birgina holati nomlanishining taqqoslanishi namunali sanaladi.

Shunday qilib, so'z o'zlashtirish tub leksika orasidagi chegara belgilanadigan holatlarning mohiyatini taqdim qilish usullarida chuqur tafovutga mos keladi. Tub

soʻzning maʼnosini topib boʻlmaydi, uni bilish kerak ( garchi deyarli barcha soʻzning maʼnosini etimologik tahlil yordamida aniqlash mumkin); ornitonim maʼnoli soʻzlarning maʼnosini soʻzning tegishli turkumlari yoki soʻz yasash modellarini tushunish orqali oson “hisoblab chiqiladi “. Til birligining umumiy maʼnosi uning tashkil qiluvchilari mohiyatidan chiqmasdan asossiz soʻz yasalganda bir qaraganda inson tajribasi shartli belgilar bilan izohlanmagan va soʻzning maʼnosini bilish kerak holos, biroq shu bilan birga ornitonim maʼnoli soʻzda soʻzning etimologik “ xotirasi” tarixiy jixatga ega. Asoslanmagan soʻz yasalishi xaqida gap borganda nomlashning ( tub soʻzda) negizsiz usulini farqlash kerak, soʻzning oʻzi - “bilimlarning saqlanish joyida” - uning qanday bilimlar saqlayotganligi xaqida xech nima demasa, etimologik taxlil olib borilgandan keyin ornitorim maʼnoli soʻz yasalishini dunyoning anglanilgan qandaydir kismiga nisbatan munosabati, soʻzdagi ifodalangan bilimi orqali aniqlash mumkin boʻladi. Ornitonim maʼnoli soʻzning asoslanganligini qaror toptirish nomaʼlumlikni maʼlumlik orqali aniqlash, dunyoni eskirgan tasviriga yangi chiziqlar va tafsilotlarni kiritish imkonini beradi. Bundan tashqari, bu kabi taxlil oʻtgan zamonlarda ishlarning mavjud vaziyatining muximligi va qandaydir tartibga keltiruvchi ekanligi anglashga yordam beradi, chunki bunday asoslanmagan ornitonim maʼnoli soʻzlarda til dunyoning avvalgi tasviri izlarini saqlaydi.

Tasdqiqotchilarning taʼkidlashicha, Kubryakova E.S. [7. 1981: 200] soʻz yasalishi eski bilan yangi tajribani birlashtirishga, shuningdek, soʻzning ichki shakli bilan qayd qilingan insonning tajribasini saqlashga, qoʻshma: soʻzning asoslangan ifodasi sababli avloddan avlodga yordam beradi.

Voqelikni obʼektiv tarzda qismlarga ajratish oson va tillarning oʻzaro bir necha taqqoslanuvchi lugʼati materialida oʻrganish mahsuldordir. Chunki fikrlash jarayoni xar bir odamda oʻzining tuzulishi jixatidan bir xilda davom etadi, biroq ularning aniq natijalari bilan bir-biriga oʻxshamaydi, alohida tillarning dunyoni til orqali tasvirlashi: oʻz tavsilotlari bilan far qilishi mumkin va bunday xolatni turli tillarning lugaviy tizimi bilan duch keladigan xar qanday odam xam sezishi mumkin. Ona tilidagi soʻzlar moxiyatidagi gʻoyalar surati soʻzlovchi tomonidan oʻz-oʻzidan anglanishi kerak deay qabul qilinadi. Darxaqiqat, bu turli tillarning egalari anatomiyasining oʻziga xos xususiyatlari bilan emas, balki dunyoning moxiyatlashuvi turli tillarda turlichaligi bilan bogʻlik. Bu esa tashqi dunyoning oʻsha birgina elementi nomlanishini turli tiplarda taqqoslanishida ayniqsa sezilarlidir:

Umuman qator til birliklari sifatida takrorlanuvchi mazmunlarning oʻsha suratlari aloxida qiziqish uygʻootadi. Tasniflar ularning tuzilish mazmunli

tavsiflaridagi o'tishning ayrim jarayonlari taxlilining yirik axamiyati haqida gapirilishi tasodif emas, negaki tildagi ushbu jarayon vazifalarini aniqlash va ular bilan bog'lik moxiyatlar otishning o'ziga xos namoyishiga yoki, aksincha, u yoki bu tilning umumiyligiga nisbatan to'g'ri munosabatta ega. Tilning asosli jixatlari boshqa tip dalillari bilan qiyosiy taxlilda fosh buladi. Bir madaniyat va tip doirasidagi odam uchun dunyoni qabul qilish va darajalashda o'zining odatiy uslubi yagona aniq. ruyobga chiqadigan va voqelikka mos tarzda ifodalanadi

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хайрулина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. Уфа- 2008.
2. Национальные образы мира в художественной культуре: Материалы Международной научной конференции, посвященной 85-летию со дня рождения литературоведа, философа, культуролога Г.Д. Гачева (1929-2008)
3. Семантические аспекты словосложения английского языка О.Д.Мешков -1986
4. Смирницкий А.И.Лексикология английского языка. /А.И.Смирницкий – М. Московский государственный университет, 1998.-290с
5. Реформатский А. А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. М.: Наука, 1967.
6. Уфимцева, А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) [Текст] / А. А. Уфимцева // Языковая номинация (Виды наименований). – М. : Наука, 1977. – С. 5-85.
7. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М,1981 г.
8. Yigitaliyeva M.A..The main concepts and problems of the linguistic and cultural approach Research Focus, Uzbekistan.2022.Vol.1.Issue.4.UIF.8.2.87-89
9. Yigitaliyeva. M.A. Primary and secondary nomination in the semantics of ornithonyms Social Science and Interdisciplinary Research.2022.Vol.11.Issue.09.395-397